

שתי כתובות שהתגלו בתיאטרון שנחשף לאחרונה בהרודיון

**אהוד נצר¹, יעקב קלמן¹, רועי פורת¹, רחל צ'אצ'י¹, לאה דיסגני¹
ואסטר אלש²**

¹ המכון לארCHAIOLOGY, האוניברסיטה העברית בירושלים

² המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן

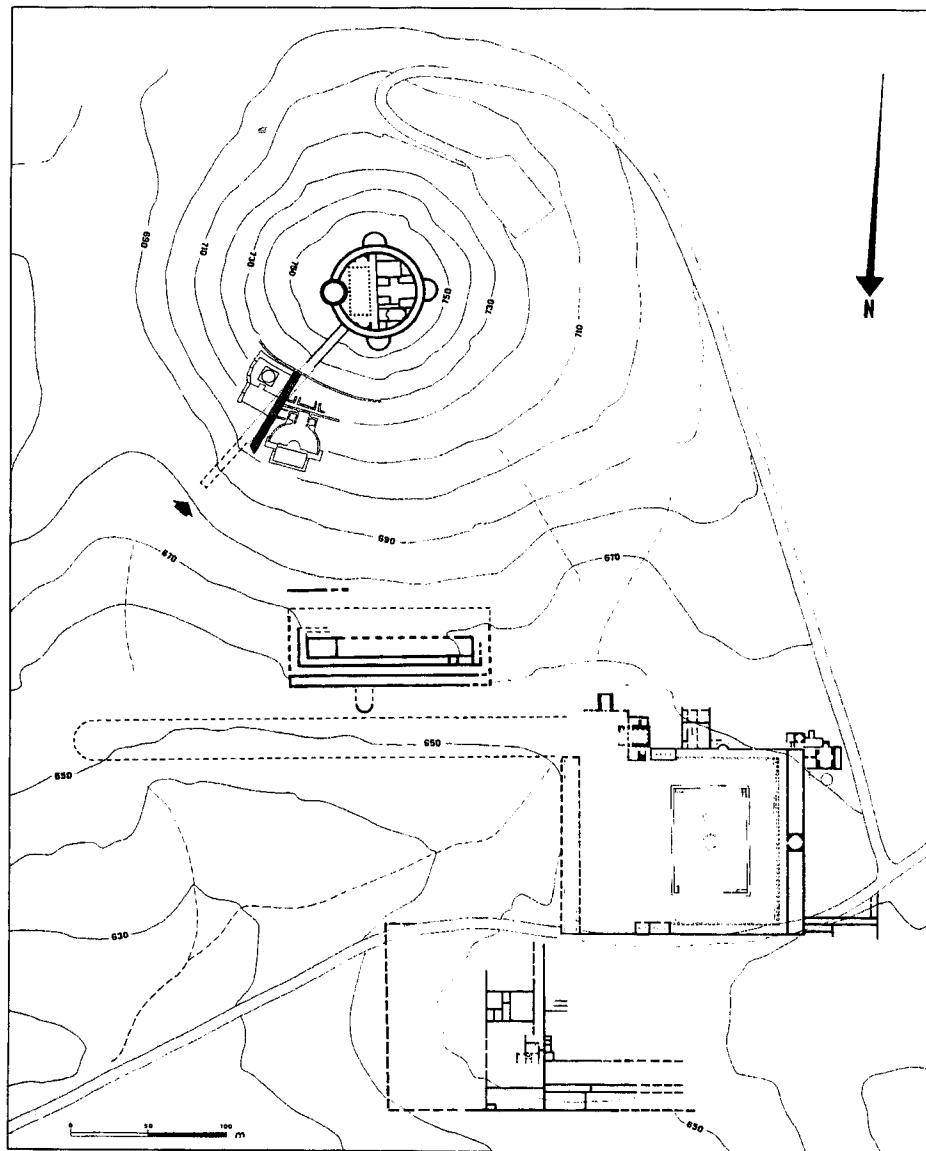
לעילו נש灭תו של "החבר", יעקב אלש ז"ל

א. החפירות החדשנות בהרודיון – גילוי התיאטרון

ההרודיון תחתית, מכלול הארמון הנרחב בשולי מדבר יהודה שהקים הורדוס בראשית שנות ה-20 לפנה"ס, נמצא מצפון-מערב להר שבראשו נמצא הארמון. למרות זאת, הדרך שהובילה אל ההר והכנסה אל הבניין העגול שבראשו נבנו מלכתחילה מכיוון צפון-מזרח. כאן נבנה גרם המדרכות המונומנטליות שהזיכיר יוסף בן-מתתיהו. גרם זה עלה מתחתיית ההר עד למפלס קומת הקרקע של הבניין היהודי שבמרכו ניצב הארמון הפרטני של המלך. הארמון היה מוקף במבנה עגול בעל חמש קומות (מעל שתי קומות מרתף) שנועד לשמש גם מבצר בעת צרה, ובמגדלים, אשר המזרחי מביניהם, בעל המסדר האטום, התנסה מעלהם בכשלוש קומות (airo 1).

הסיבה לאנומליה תכנונית זו אינה ברורה לאשרה: ייתכן שהיא תוצאה של הרצון לנתק בין הדרך שעלו בה לארמון מבצר ההר המלך וFMLITYTO ומבקרים רמי המעלת (אשר ביקרו קודם לכן בגודל של מרגלות ההר), בעיקר בעקבות חגיון וטקסים, בין אנשי השירות והלוגיסטיקה, שעלו כפי הנראה בשבלילים שבצפון מערב ההר. עם זאת, ייתכן שיש לקשור זאת לדorda בורות המים הגדולים, הנמצאים באמצע העלייה אל ראש ההר, אשר נחצבו ככל הנראה בעת ובעונה אחת עם הקמת הארמון על ההר. אלו מниיחים כי מהנדסיו של המלך בדקו את הסביבה בטרם החלה מלאכת הבניה, ומצאו שהסלע שבמדרונו הצפוני-מזרחי של ההר הינו המתאים ביותר לשטייה של בורות המים, ועל כן "הסיטו" את ציר העלייה אל ההר מן המדרון הצפוני מערבי אל המדרון הצפוני מזרחי, עוד בשלב התכנון,

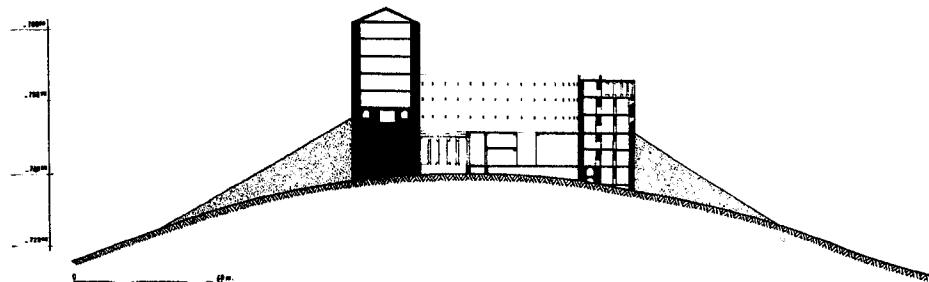
עד לשנת 2007 סבכנו כי על גבי המדרון הצפוני-מערבי של ההר נמצאים אך ורק גרים המדרכות המונומנטלי, ושני פתחים לבורות המים אשר נכנסו אליהם באמצעות פרוזדור מקורה בקמרון. הפרוזדורים אלה נועדו להטות בין הכניסה אל הבורות ובין השפך המלאכותי שייצר את צורת החROUT. שפך זה, שהיה מורכב מأدמה ועליה גיבוב של חזע ואבניים קטנות ("פסולת חציבה"), הקיף את ארמון מבצר ההר ו"קבר" מבחוץ את חלקו התיכון. עד לחפירות החדשנות על המדרון הצפוני-מזרחי, שהחלו באמצע שנת 2006,

איור 1: תכנית הורדון רבתי

נטינו לראות בהר המלאכותי חלק מן הבניה המקורית, ובאותה מידה גם את המדרגות המונומנטליות (כ- 6.5 מ' רוחבן). בהדרגה הלך והתברר כי אמנים שניים נבנו בעת ובעוונה אחת, אך לא בתחילת תהליכי הבניה של הורדון אלא דווקא בסופו, סמוך למותו של הורדוס בשנת 4 לפנה"ס (אייר 2).

כמו כן, גילינו כי לגרם המדרגות המונומנטליות קדם גרם מדרגות שבוטל על-ידי

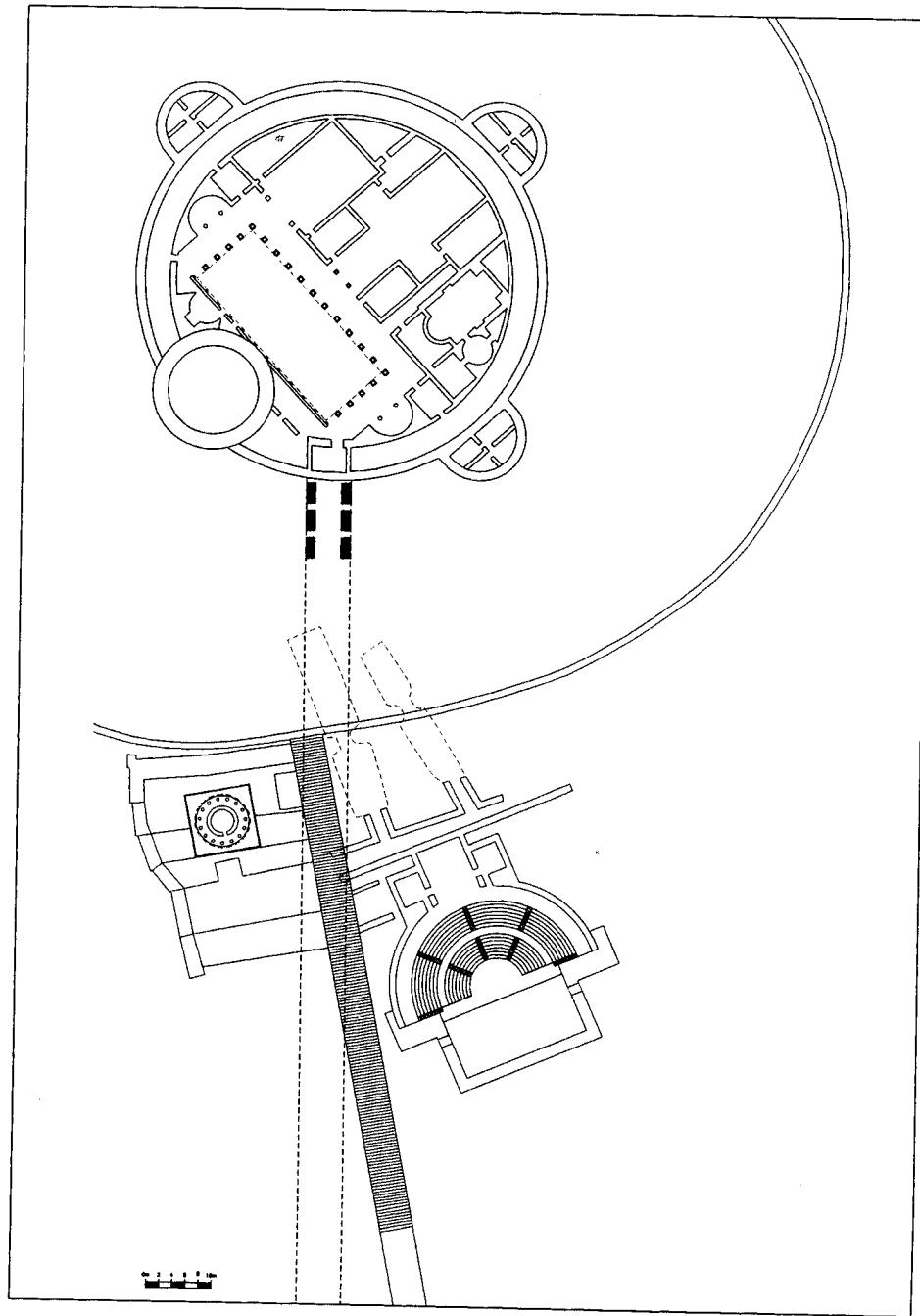

איור 2: חank הר הרודיאן לאחר בניית ההר המלאכותי

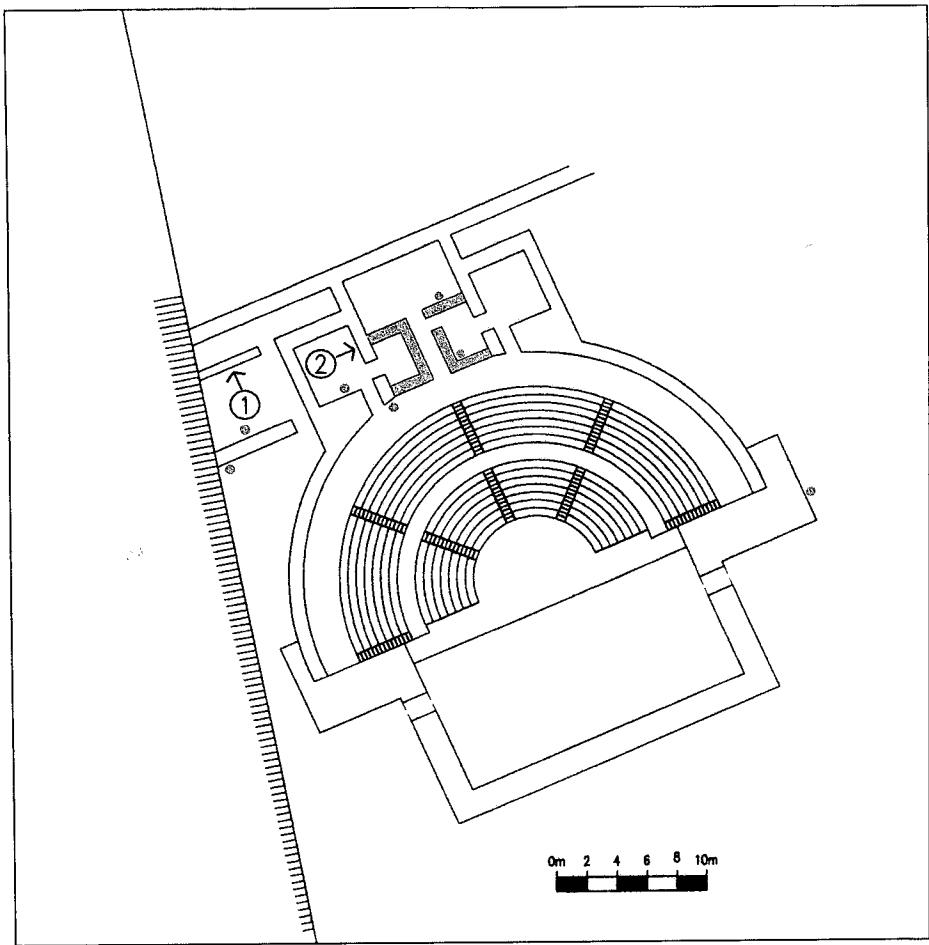
גרם המדרגות המאוחר, ומ שני צדיו נבנו שני מבנים בעלי חשיבות מדרגה ראשונה: 1) המאווזליום של הורדוס מזרחה; 2) תאטרון קטן (שהיה מיועד לכמה מאות צופים) שנבנה ממערב למדרגות (איור 3, 4).

למרות הסמיוכות הרבה שבין התאטרון ובין המאווזליום, טרם מצאנו ראייה לכך שיש לקשר אותם למרכז תכנוני אחד, וגם לא למרכז רומי אחד. אך הנתונים מלמדים כי שניהם נבנו סמוך לגרם המדרגות הקדום וחמן קצר אחריו. יש יסוד להניח שהתאטרון נבנה כחמש שנים קדם למאווזליום (נושא זה יידון בהרחבה בדוח המדעי המסכם של החפירות).

להקמת התאטרון נבחר מקום בעל שיפוע טבעי, הנמצא למרגלות הכנסיות של שניים שלושת בורות המים שנחצבו במדרון הצפוני-מזרחי של הרודיאן, ממש צמוד אל גשם המדרגות הקדום, ממערבו. כאמור, המאווזליום והגן שהקיף אותו נבנו מעברו השני של גרם המדרגות הקדום. מושבי התאטרון (הקוואיה), היו בקוטר של 32 מ', והם נבנו אל מול במה שגודלה היה כ- 13×23 מ'. הכתובות בהן נדון להלן נמצאו בקבוצת חדרים שנבנתה כל הנראה במרכז סימטרי, בצד האחורית, הדרומי של הקוואיה (חלקים עדין לא נחקרו). הפתעה הגדולה הקשורה לתאטרון התגלתה בחדר המרכזי מבין קבוצת חדרים זו, חדר גדול, 8 מ' אורכו ו-7 מ' רוחבו שהיה פתוח למלוא רוחבו, בצד הצפוני, אל הקוואיה ואל הבמה. שלושת קירותיו של החדר הגדול, שגובהם המקורי הגיע לכדי 6 מ' (רק חלקו הדרומי של החדר שרד למלוא גובהו), היו מעוטרים מתחתיים ועד בראשם בציורי קיר ובסטוקו (ティיח מכורו); קרוב לוודאי שגם תקרת החדר הייתה מעוטרת. בגלל הצורך בשימור מיידי של העיטורים מיד עם חשיפתם (תהליך יקר וארוך), חלק גדול מהקירות שרדדו עדין חבו, והמעט שנחטא ניתן לשחזר את דמותם החלקו העליון של החדר. הקירות נחלקו ליחידות משנה, באמצעות פילסטרים מהודרים, וביניהם צוירו חלונות עם תריסים פתוחים, וכן חלונות ניבט נוף כפרי. מקצת החלונות, הנמצאים כאמור בחלקו העליון של החדר, נפגעו שעה שהחדר כוסה בעפר (ועל כך בהמשך). ואולם אחד החלונות שרד בשלמותו ובצנחת הנזוף הנשכפת דרכו אפשר לראות מבנה ולצדיו עץ הדומה לברוש, שלמרגלותיו כלב וקלשון; לצד האחד אפשר לראות חור סלעי מצוקי ועליו איילים וצומח דليل. הרמה הטcnית והאמנותית של העיטורים מעידה מעל כל ספק כי האמנים הגינו מאיטליה (רומא או קמפניה). את הציורים ניתן לתארך במדויק במדוקן לשנים 15-10 לפנה"ס (איור 5).

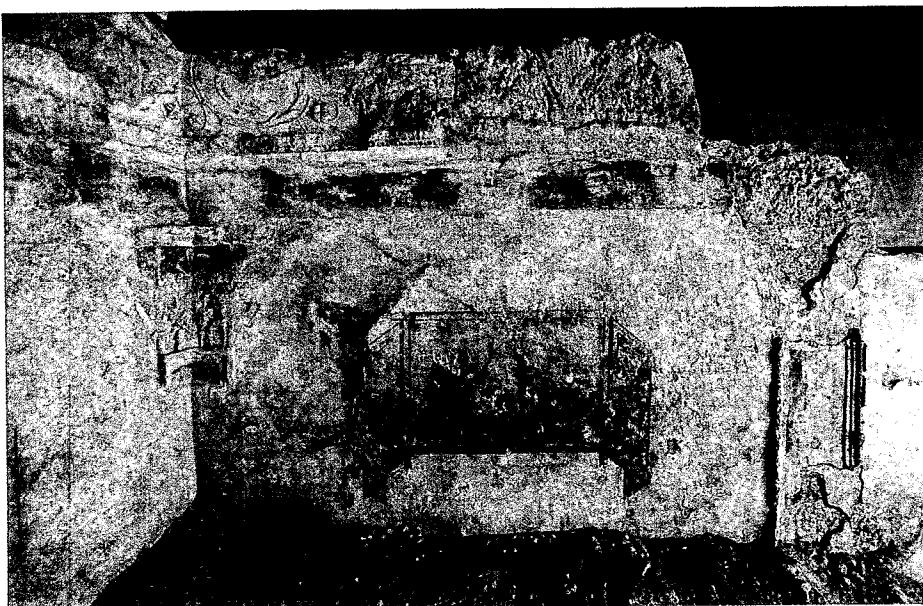
איור 3: תוכנית המבנים במדרון ההר (מבנה המוזיאום והתיאטרון ארמן שמשני צידי גראם המדרגות) והארמון בראשו

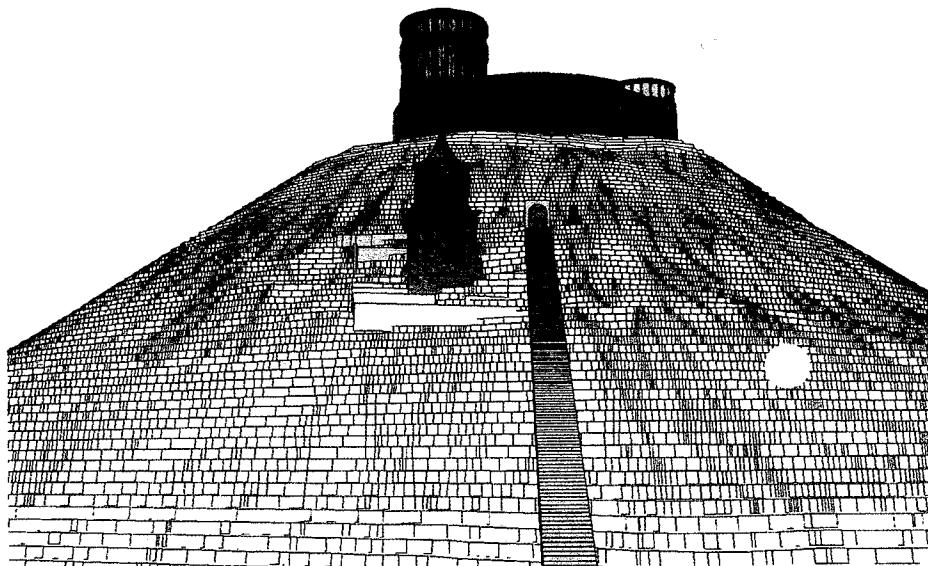
איור 4: תכנית מוגדלת של החדרים שבמעלה התיאטרון (ערוב הריסתו) וסימון מקום הכתובות

תיארונו הציורים תואם את ביקורו של מרקוס אגריפה ביהודה בשנת 15 לפנה"ס, הביקור החשוב ביותר של אישיות מן המושל הרומי ביהודה. דומה כי יש קשרו בין הקמת התיאטרון וציוויליזציית המלכוטי בין הביקור. אפשר שמרקfos אגריפה, טרם בואה, שלח ליהודה צוות של ציירים ומעטררים לצורך קישוט התיאטרון בהרודיאן, ואולי גם בניינים אחרים במלכתו של המלך המארה.

גורלו של התיאטרון היה שונה משל כל הבניינים המוכרים לנו עד היום בהרודיאן. התיאטרון פורק ונחרט ולמעשה "נפל קורבן" להחלטה לשפוך על מדרונות הרודיאן ולעצב את ההר המלאכותי כמצבה מונומנטלית של הורדוס, שנימס ספורות לפני מותו של המלך (איור 6). יש לשער, שמרבית אבני הבניה שהובאו לתיאטרון (ואשר שימושו להקמת הבמה ולמושבים ב-12 השורות שנבנו בתיאטרון), שימשו בשימוש משני לצורך הקמת גורם המדרגות המונומנטלי. בשלב זה שימשו התא המלכוטי והחדרים שניinci צדדי,

איור 5: צילום של קטע מתוך הקירות המערביים בתא המלכותי שבראש אזור המושבים בתיאטרון

איור 6: שחזור איזומטרי של הר הורדון ומבנה הקבר לאחר בניית ההר המלכותי והרס התיאטרון

ואולי גם פינות נוספות בשולי התיאטרון, למגורים זמינים עבור צוות הבנים שעסוקו בבנייה גרם המדרגות החדש ובשיפיכת העפר על המדרונות. על כך מעידים קירות החלוקה העולבים (שנבנו אףלו בתא המלכותי), תنوיר אפיה ובישול ואך מצאים המעדים על טוויות חוטים במקום. תופעה זו התגלתה גם במגוריו הקנאים בצדקה, אך בסביבות שונות של חלוטין. דומה שמערב לתיאטרון נבנו חדרים נוספים שרק את קצחו של אחד מהם חשפנו, ואשר גורלם היה דומה. מתברר שאת הכתובת הארמית שחשפנו סמוך לתא המלכותי יש לתארך לפרק זמן קצר – כחודשים ספורים – בחצי הרודיון, כאשר פועליהם התגוררו בחדרי התיאטרון.

במאמר זה נדון בשתי כתובות החרותות בטיח, שנמצאו בשני חדרים סמוכים זה לזה והוא חלק בלתי נפרד מכלול התיאטרון. החדרים נבנו ככל הנראה במבנה סימטרי (עדין לא נחשפו חדרים נוספים שהיו חלק מהמבנה הזה) בצד האחורי, ככלומר מדרום לקויה העגולה למחצה. החדרים שהיו סמוכים לשני צדי התא המלכותי היו בגודלים שונים ובודאי שימשו למטרות שונות. הכתובת הראשונה, ביוונית, נמצאה בפינה של חדר גדול לмеди אך פנימי, בקצת המזרחי של המבנה, כמטר מעלה לרצפה. הכתובת השנייה, שנכתבה בארכמית, נמצאה כ-1.2 מ' מעלה לרצפת חדר הנמצא מזרחה והצמוד לתא המלכותי. קירות החדר הזה היו לבנים, אך בראשם היה, ככל הנראה, עיטור של טוקו (איור 4).

ב. כתובת יוונית בחדר הפינתי שבצד הדרומי-מזרחי של מכלול התיאטרון¹

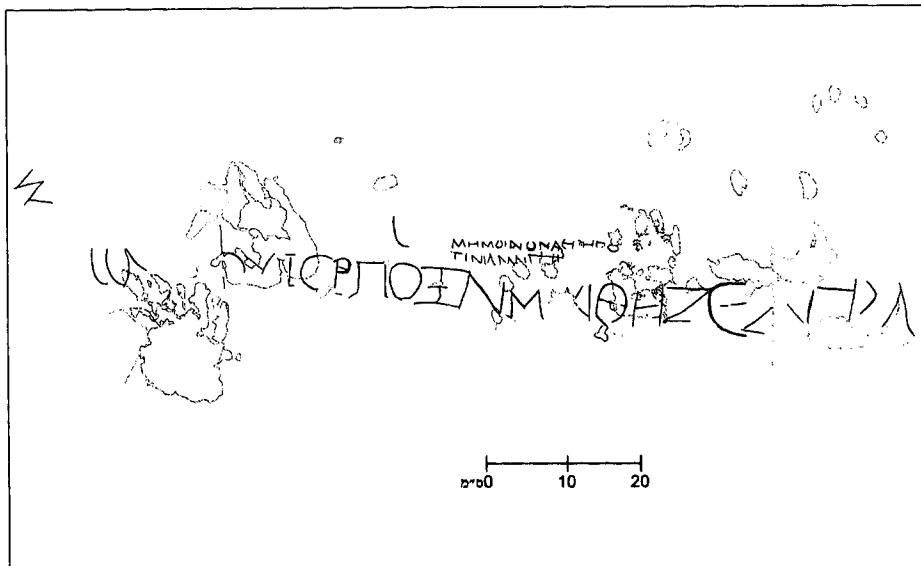
כתובת הגרפייטי, שנחשפה על הקיר הדרומי של חדר הנמצא מצד הדרומי-מזרחי של מכלול התיאטרון שנחחש לאחרונה בהרודיון, היא בעלת שני חלקים (איורים 7-8): החלק הראשון היא כתובת קצרה בת שתי שורות, העליונה באורך של 22.5 סמ' והשנייה, שאיננה שלמה, 15 ס"מ אורך, עם אותיות בגובה של 11 מ"מ. החלק השני, מתחתיתו, היא שורה ארוכה יותר (110 ס"מ) של אותיות שגובהן בין 7 ל-5 ס"מ. השורה האחורונה כוללת את האל"^ף-בית היווני בסדר הפוך, עם Ω בתחילתה, מצד שמאל, ו-A מצד ימין. לאחר האומגה יש פגם שביעתיו חסרות שתי אותיות, Ψ ו-X. בכתובת העליונה ניתן לקרוא:

Αμεινίας ον δν ἀεὶ τὸ πότινον Αμ –

המשך השם אינו ברור; הוא עשוי להיות τὸν Αμνίας', שיבוש של השם αμνίων' (שהוא השם העברי "אמנון"). התרגום העברי של הכתובת שנכתבה ביוננית קלוקלת הוא כדלהלן: "כבר שאמן שלם עברו (כלומר, רכש) לעולם ועד".

שם נוסף שניתן לשוחזר הוא: Αμεινίας' (Ameiniās') המופיע בצורה Αμεινίας (Aminias) על-גבי אוסטרוקון ממצדה, שככל הנראה שימש מעין פנסק שהכיל רשימה של שמות פרטימים וליד כל שם צוינו מספר של דרכמות (Cotton & Geiger, 1989, no. 779, pp. 119-120). רשימה של אותיות האל"^ף-בית, ביוננית ובשפות שמיות, בסדר עולה או יורד, של כלל האותיות או חלקן, מופיעה לעיתים קרובות בכתובות מאגיות שנדרשו בקבירים. בדרך כלל מדובר ברשימה מקוצרת שבה 8-10 אותיות. בית הקברות היהודי ביריחו מן

¹ הכתובת היוונית פוענחה בידי ד"ר לאה דיסגני.

איור 7: תעתיק של הכתובת היוונית

איור 8: צילום של הכתובת היוונית

המאה הראשונה לספירה נכתבו על גבי מסה של גלו סקמה שמונה האותיות הראשונות של האל"ף-בי"ת היווני (חכלי, תשמ"ד), באזור התגלתה כתובות דו-לשוניות החrootה על גבי אבן, ובה חמש האותיות הראשונות של האל"ף-בי"ת העברי והיווני (Macalister 1912, fig. 425: 276-277). לאחרונה, התגלתה כתובות אל"ף-בי"ת יוונית בעיר דוד, המתוארכות לשלהי ימי הבית השני (Ben-Ami & Tchekhanovets, 2008) בכתובות זו נחרטו שש האותיות הראשונות של האל"ף-בי"ת היווני, על גבי שבר של כלי אבן גדור ("קלל").

מהתקופה הרומית הקדומה מוכנות עד כה ארבע כתובות אל"ף-בי"ת שמיות שנכתבו על גבי קלף, בשלמותם נלוית להן רשימה של שמota פרטימס המשורדים בסדר אלףתי. קטיעים אלה התגלו במערות ואדי מורה בעאת אל"ף-בי"ת קומראן (- Milik, 1961, 91-91; Yadin & Allegro, 1979, 235-240; Naveh, 1986, 52-55; Eshel, 2000, 509-512). נמצאה כתובות אל"ף-בי"ת על-גביו אוסטרוקון בחורבת קומראן (Testa, 1972, 77-81; no. 53). חשיבותו לעניינו הוא שתי כתובות אל"ף-בי"ת שנכתבו על גבי אוסטרוקונים שהתגלו בהרודיון: א. על גבי אוסטרוקון עגול (קוטרו 8 ס"מ) בכתבו שלוש סדרות של אל"ף-בי"ת – שתיים מהן מלפנים, ואותיות אל"ף-ס"מ"ך מאוחר (Puech, 1980) ב. אוסטרוקון שככל הנראה התגלה בהרודיון, ועליו אותיות האל"ף-בי"ת וכן שיש שורות ובהן רשימה של שמota בסדר האל"ף-בי"ת, מאל"ף ועד עי"נ (Vaate, 1994).

חוקרים רבים רואים בכתבאות האל"ף-בי"ת תרגילי כתיבה, ואכן הסבר זה הולם חלק מהרישומיות המופיעות על-גביו אוסטרוקוניים וקלף. כמו כן כ"לאותיות האל"ף-בי"ת היה כוח מגאי", ולכן "אותיות האל"ף-בי"ת, בהקשרן לקובורה, נחקרו כבעלות סגולות לגירוש רוחות או סיוק מפריעים או שודדים, העולמים להפר את מנחת המתים בקבром" (חכלי, תשמ"ד, 30). דיוטה הסביר בכך זו אף כמה כתובות שמות שצווינו לעיל הכללים, נוסף על האל"ף-בי"ת, גם שמota פרטימס. הוא טען כי בדומה לרישומיות השבפפירותיים המאגיים, יש לש考ל את האפשרות שורשיות אלו שימוש כקמייעות (de Vaate, 1994). דומה, כי ההסביר האחרון לשימוש בכחן המagi של אותיות האל"ף-בי"ת, הולם את הכתובת החדשה מהרודיון, שבזה נזכר הקבר שעשה אמן. כתובות הגרפיטי, אם כן, שימושה למעשה מעין כתובות על-גביה מצבה (*epitaph*). יחד-עם זאת, לאחר שהבדר בו נחשפה הכתובת לא נמצא כל סימן של קבר, וכיוזן שההתיאטרון פורק וכוסה בעת הקמת המדרגות המונומנטליות וההר המלאכותי, כ-8 עד 10 שנים לאחר מכן בנינו, אין ספק כי החדר הזה לא שימש לקובורה. יתרה מזאת, הכתובת נחרטה סמוך לפינת החדר, במיקום שככל לא מתאים לכתיבת כתובות בגובה של מטר אחד מעל הרצפה. השורה השנייה, ככלומר האל"ף-בי"ת היווני בסדר הפוך, נכתבת על-ידי אדם שנאלץ להתכווף בעת הכתיבה. יש לציין, כי על הקיר מסבב לכתובת נמצאו מספר טביעות כף יד שהותבעו בבוץ אדמדם, אשר אפשר שוגם להן הייתה משמעות מאגית, כמו לכתובת האל"ף-בי"ת (איור 8).

ניתן להסביר את הימצאה של כתובות זו-בק' שהగרפיטי נחרט על-ידי אחד מן הבנאים שעסוק בהקמת קבבו של הורדוס ואשר שהה בחדר זה במהלך עבודתו. אפשר שהבניין שבנאי זה היה עסוק בבנייתו היה קבבו של המלך; ייתכן שבנאי זה התלויץ וכותב: "הוא שיך לי; אני שלמותי עבורי בזעת אפי"; עם זאת, אפשר שהכתבת התייחס לקבר אחר בסביבה. שם הבנאי היה כנראה אמן, אך שם זה נכתב בצורתו המיוונית. ייתכן שהבניין נמצא להתבטא ביוונית מותן וצון להרשيم את חבוריו לעובדה, על-מנת להראות שהוא שלט בשפה היוונית. אפשרות אחרות היא, שכתובת זו נכתבה כתויטה שהעתיק

הסתת לאחר מכן על ابن ששימשה למצבת הקבורה האמיתית שעשה אמנון. אם נקבל הנחה זו, ייתכן שאחד הבנאים שעבדו בהרודיון עסק בעבודות פרטיות במהלך בניית קברו של הורדוס.

ג. חרותת ארמית שנמצאה על הקיר המערבי, בחדר הסמוך לתא המלכותי²

בחדר שנבנה בין החדר שבו נמצאה כתובת הגרפיטי ביונית לבין התא המלכותי נמצאה על הקיר המערבי חרותת ארמית בת שלוש שורות (איורים 9-10). את החרותת הזאת ניתן לפענוח כדלקמן:

1	אבא דהוי חב[ר [...]
2	בעשרין ותרין לאדר שנת עשרין ותרתין שלם[...]
3	בירושלם

תרגום:

1	אבא, שהיה חב[ר [...]
2	בעשרים ושנים לאדר, שנת עשרים ושנים, שלם[...]
3	בירושלים

אורכה של הכתובת שהשתמרה הוא 15 ס"מ, וגובהה 6 ס"מ, והוא נכתב בכתב היווני הרומי, שיש להגדירו ככתב הרומי-רומי, המשמר מספר צורות של כתב סופר (דוגמת העוקץ בראשו של האות ב"י").

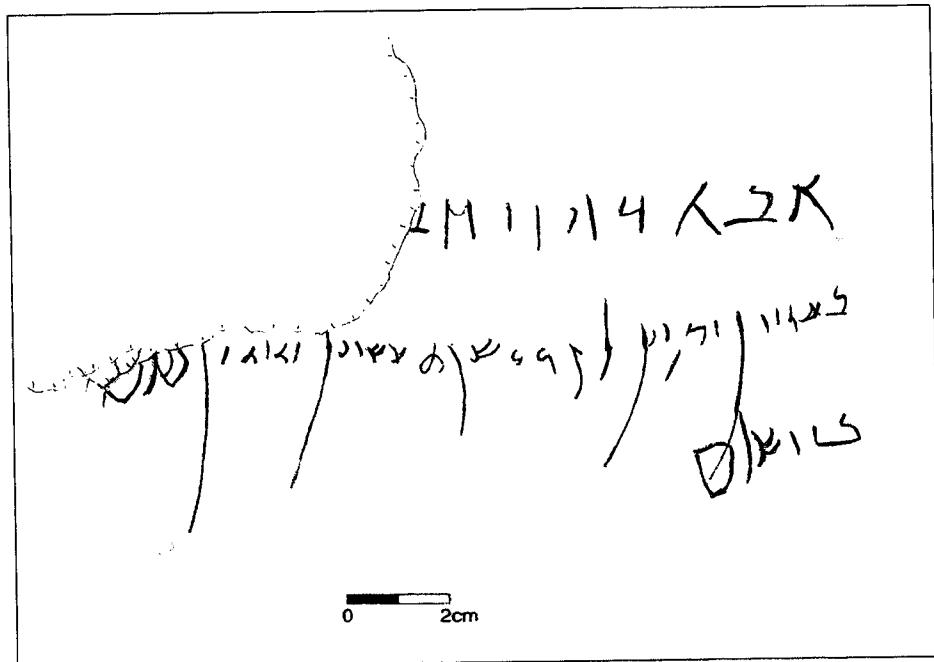
קיים הבדל בין השורה הראשונה לשורה השנייה בגודלן את האותיות ובמידת הרהיטות שלהן: בשורה הראשונה נכתבו בצורה יותר פורמלית, בעודן הממוצע הוא 8 מ"מ, ואילו בשורה השנייה האותיות רחות יותר וגובהן הממוצע הוא 4 מ"מ. דוגמה לגיוון זהה ניתן לראות בהבדלים שבאופן הכתיבה של האות אל"ף במלח"א בא"ה: ההיקרות הראשונה של האות אל"ף צורתה פורמלית למדי, השניה רחוטה, ובמלח"א בא"ר צורתה רחוטה אף יותר.

אבא – קיימות שלוש אפשרויות לפירוש המלה הזאת: א. שם פרטי, נפוץ למדי (Ilan, 2002, 357-358); ב. כינוי המשמש תואר כבוד, דומה לתארים "דבנן", ו"רבבי". כינוי זה נוסף לתואר כבוד לשם חכמים שונים, רובם מימי הבית השני ומתוקופת התנאים, דוגמת "אבא שאול", או "אבא חנן (חנן)" וכדומה (ראו דינו של לרנר, תשמ"ז); ג. אבי של כותב הכתובת. כיוון שהמילה "אבא" נזכرت בכתובת בלבד, דומה שאין לפשרה כתואר

2 הכתובת הארמית פוענחה בידי ד"ר אסתר אשל.

3 הייקותו הקדום ביחס לשם זה הינה על גבי חותם עברית מן המאה השמינית לפנה"ס, ראו חותם מס' 44: "לְאָבָא", בקורס שפורס בידי אביגד וזאס (Avigad and Sass, 1997, 65). טל אילן עמדה על כך שבשמות הארמיים קיים השימוש בכינוי לבני משפחה כשמות

פרטיים, דוגמת אמא, בבא (= אבא), חמא (= חמם), וסבא (Ilan, 2002, 15).

איור 9: תעתיק של הכתובת הארמית

איור 10: צילום של הכתובת הארמית

כבד. באשר לאפשרות שמדובר בשם פרטי, אמנים ישים מקרים שבהם נזכר אדם ללא שם אביו או כינויו, אך כיון שהכינוי "אבא", ככלומר אבי, היה נפוץ ביוור, ומלה זו נזכרת לבדה בראשית הכתובת, סביר להניח כי היא מתיחסת לאביו של האדם שחרט את הכתובת.

דָּהֵי – צורת עבר, ככלומר "שהיה".

חבר – המשמעות של המונח הארמי "חבר" זהה לזה הקיימת בעברית, ככלומר "עמית", או חבר באגודה או בחורה כלשהי (ראו: 185, 2002, Sokoloff). דומה כי בהקשר הנוכחי יש לפרש את המושג ככינוי לאדם שהשתיך לחברה פרושית.⁴

בעשרין ותרין לאדר שנת עשרין ותרתין – ככלומר: בכ"ב באדר, שנת עשרים ושנים. התאריך מצוין בנוסח המוכר מן התעודות הכלכליות מתוקופת מרד בר-כוכבא שהתגלו במדבר יהודה, שבו צוין היום בחודש והשנה במלים.

שנת עשרים ושנים – ככל הנראה התיירוך הוא לשולטונו של הורדוס. הש"ז במלה "עשרה" הנה רהוטה בצורה יוצאת דופן, ועשוייה בשתי משיקות. היא מזכירה אותןאות ש"ז המתוודות בכתבאות מן המאה הראשונה לפנה"ס (וידנוי, 2000, 60-61).

שלם[...] – אותןאות במלה זו כתובות בכתב גדול יותר مثل קודמותיהן. דומה, שיש לשוחזר כאן שם פרטי, ככל הנראה: 'שלם[יה]' (ראו: 214-215, Ilan, 2002).

כוון שסתוף של שתי השורות הראשונות לא שרד, לא ניתן להציג כתובות פירוש ודאי. הכתובת מתחילה, ככל הנראה, באזכור אביו של החורט שהיה "חבר", ככלומר היה ש"ז לחבורה. לאחר מספר מלים שלא שרדו אנו למדים, כי דבר מה התרחש בכ"ב באדר, שנת 22, בירושלים. יש לשער, שהכתובת מתיחסה למותו של האב, בכ"ב באדר, שנת 22 לשולטונו של הורדוס, בירושלים.

בקשר לחרוטות זו יש להזכיר את הכתובת שהתגלתה במערת קבורה בגבעת המבתר בירושלים. כתובות זו, הכתובת בכתב עברי ובלשון ארמית, מתוארכות לתקופה ההרודיאנית, ויש לקראה כדלקמן (רוזנטל תשכ"ט-תשל"ד):⁵

1	אנַה אָבָה בֶּר כְּהָנָה
2	אלְעִזּוֹ בֶּר אַהֲרֹן רַבָּה
3	אנַה אָבָה מְעַנֵּיה מְרֻדְפָּה(נה?)
4	דיַ יַּלְדִּ בִּירוּשָׁלָם
5	וָגָה לְבָבָל וְאָסָק לְמַתָּהִי

⁴ השלמה אפשרית אחרת היא: "חַבִּיב[בָּ]." השלמה זו נראית סבירה פחות, כיון שהיינו מצפים שהתואר "חַבִּיב" יופיע במצווד ל"אבא", ולא שיוגדר כשייך לעבר (שהיה חביב).

⁵ ראו גם לברמן, תשכ"ט-תשל"ד; וכן 9-168, Fitzmyer & Harrington, 1978. שצוינה בספרם, בעמ' 222.

- 6 בר יהוד וקברתה
7 במערת דזבנת בגטה

ובתרגם לעברית:

אני אבה בן הכהן אליעזר(ר) בן אהרן הגדול,
אני אבה המעונה (ו) הרודו(ר),
שנולד בירושלים, וגהה לבבל, והעלתה את מתתי(ה) בן יהוד(ה),
וקברתו במערה, שקניתו בשטר.

בכתובות מגבעת המבתר הזכיר הכותב את קברתו של מתתי(ה) בן יהוד(ה) בירושלים, ואך כותב החירותה בהרודיאן התייחס, ככל הנראה, למות אביו בירושלים. תאריך פטירתו של מתתי(ה) בן יהוד(ה) לא צוין בכתובות מגבעת המבתר. יש להדגיש הבדל נוסף בין הכתובות. הכתובות מגבעת המבתר התגלתה במערת הקבורה, והחרוטה מהרודיאן נמצאה בחדר שכוסה מאוחר יותר בעפר.

אם נתקבל את ההצעה שבחרוטה מהרודיאן צוין יומם פטירתו של אבי הכותב, יש בכך עדות ראשונה לצוין יומם פטירתו של אדם. חגי משגב סקר את התפתחות מנהגי הזיכרון היהודיים לאור מציאת כתובות הקבורה, החל מימי הבית השני ועד למאה החמישית לספירה. לטענותו, העדות הקדומה ביותר שבידינו לצוין תאריך פטירתו של אדם נמצאה במצבה מס' 1 מצוער, המתוארכת לשנת 350 לספירה, שבה צוין תאריך לחורבן הבית. לפיכך הסיק משגב, כי המנהג של עלייה לקבר ביום השנה החל "לא לפני ימי הגאות" (משגב, תשס"ב, 131).

אם נתקבל את ההשלה שההצעה, שלפיו החירותה שהתגלה בהרודיאן אכן ציינה את מועד פטירתו של אבי הכותב, אז מתברר כי כותב הכתובת היה משוכל דו על מנת לציין את המועד הזה. יתכן שיש בכך עדות לכך ששורשי המנהג לצוין את תאריך הפטירה, הם עוד ביום הבית השני. לפיכך, ניתן לשער כי אף מנהג העלייה לקבר ביום השנה, תחילתו בתקופה קדומה יותר ממה שסייעו עד כה. אפשרות אחרת היא שאזכור תאריך הפטירה נועד לציין את המועד שבו יש ללקט את עצמות הנפטר, טקס שנערך בדרכו-כלל במלאות שנה לפטירה. מנהג זה היה מקובל בירושלים בשליחי ימי הבית השני וכן בתקופות מאוחירות יותר באזורי אחרים בארץ. לאחר הפטירה היה מקובל להמתין להיעלמות של הבשר באופן טבעי, ולאחר מכן ליקטו את העצמות ובכך השלימו את תהליך הקבורה, כפי שתואר בתלמוד הירושלמי, מועד קטן, א, ה (פ' ע"ג):

"עוד אמר ר' מאיר. מלקט אדם עצמות אביו ומפני שפni ששםחה היא לו. בראשונה היו קוברין אותן במחומרות. נתאכל הבשר היי מלקטין את ה[ע]צמות וקוברין אותן ברזים (=ארזים). אותו היום היה מתאבל ולמחורת היה שם. לומר שנינוחו אבותינו מן הדין".

מנาง ליקוט העצמות מתואר בפיירוט ב"מסכת שמחות", יב, ז-ט (היגuer, תרצ"א, 196-198). חוקרים חלוקים באשר למשמעותו של מנהג זה, והוצעו לו הסברים חברתיים, דתיים ופוליטיים. כן נדון הדמיון בין המנהג הפאגני (המכונה *osseilegium*) שנาง בעולם היווני-רומי, לבין מנהגי ליקוט העצמות והקבורה שנางו בירושלים בסוף ימי הבית השני, וזאת

תוך ציון ההבדלים הקיימים בין המסורות.⁶ לאחרונה, טען גدعון פרטנר בקשר למנהג ליקוט העצמות לגלויסקמאות, כי "יש להביא בחשבון גם אופנה תרבותית שרווחה בעולם העתיק בתקופה ההלניסטי-דרומית ואומצה בידיו של הורדוס בקרב השכבות האמידות ביהודה" (פרטנר, תשס"ז, 539). אם אכן התאריך נכתב בגל מנהג ליקוט העצמות, יש להניח שהכתובות נכתבה במהלך השנה הראשונה לפטירתו של אביו של חורט הכתובות. חשיבותה העיקרית של החזרות היא בהירחותה הראשונה של המלה "חבר" בכתובות יהודית. כאמור, דומה שיש לפרש את המונח כקשר לחבורה של פרושים, אשר קיבלה על עצמה הקפדה יתרה בשמרות הלכות תרומות ומעשרות, וכן זהירות מיוחדת בדייני טומאה וטהרה, כדברי התוספתא, במסכת דמאי, ב, ב: "המקבל עליו ארבעה דברים מקבלים אותו להיות חבר. שלא יתן תרומה ומעשרות עם הארץ, ולא יעשה טהרות לעם הארץ, ושיהיה אוכל חולין בטהרה" (liberman, תשנ"ג, 68). לא ניתן לקבוע בוודאות מתי נוצרה החבורה הראשונה, אך כיוון שניתן למצוא הלכות של חבורה כבר ביום הلال ושמאי, יש לשער שהחברות פעלו בירושלים ביוםיו של הורדוס (ראו: אורבן, תשכ"ט). בהתייחסות לחברות שפעלו בירושלים ביום הבית השני, תיאר אהרן אופנהימר את התופעה כדלקמן:

"ההתארגנות לחברות היא תופעה מקובלת ביום הבית השני לשם مليינ' צרכים, או לשם הגשת אידיאלים מסויימים. יש לחברות אלה שחוקיהן ואורח החיים בהן חייבו הסתగות עד כדי פרישה מוחלטת מעלה העדה הנורמאטיבית, דוגמת כת מדבר יהודה. יש לחברות אלה שהמשיכו לחיות בתוך היישוב ובמסגרת הקהילה, דוגמת החבורות של החברים שהיו מעין עילית פרושית, והתגדרו על ידי הקפדה בהפרשת מעשרות וחומרות יתרות בתחום טומאה וטהרה. תופעה מיוחדת בקרב חברות אלה, שלא פרשו מעם העדה הנורמאטיבית, הינה אותן חברות שכלו בתוך חוקיהן ואורח חייהן מחובות בנושאים דתיים-חברתיים כלפי הקהילה שבתוכה הם יושבים" (אופנהימר, תשמ"א, 178).

אופנהימר דן בחברות שפעלו בירושלים ביום הבית השני לטובת הציבור ונזקיו. הוא הביא כדוגמה לה坦הגותן של חברות מנהגים של קבוצות שונות, כפי שתיאר רב אלעזר ברבי צדוק (אופנהימר, תשמ"א, 180). ההציפות לחברה הייתה פתוחה בפני כלם, כולל נשים ועבדים, בתנאי שהם היו מוכנים לקבל על עצם את תנאי הקבלה. תנאים אלו כללו תקופה הכרשה, שבה הטילו על המועמד בהדרגה חובות חמירות והולכות משנה דמאי, ב, ב; תוספתא דמאי ב-ד; בבלי בכורות, ל, ע"ב). חוקרים עמדו על הדמיון בין תהליכי הקבלה לחברה ודרכי התנהלותה לתיאורי כת האיסיים בכתביו של יוסף בן-מתתיהו (מלחמות היהודים, ב, 119-161), ולתיאור הקבלה כת היחד, כפי שתוארה במגילת "סרך היחד" שנמצאה במעורה 1 בקומראן, וכן לבתי המדרש הפיתאגוראים. ברם, ההבדלים עולים על קווי הדמיון; במיוחד יש לציין את פרישתם המוחלטת של כתות האיסיים מהצייבור. סביר להניח כי החברות הפרושיות לא היו כוון שעשוות ממשלה, והיו קיימים הבדלים בין הקבוצות השונות, וגם התפתחו הבדלים במהלך קיומן. מקובלת הנהחה כי בראשית היוזרונותן של חברות, כאשר הקבוצות היו מצומצמות בגודלן,

⁶ לדין מקיף בסוגיה, ראו מאמרנו של פרטנר, תשס"ז, שם הפניה למחקרים קודמים.

הלוותיהן היו מחרמיות יותר, וככל שמספר המצטרפים לחבורה גדול, הייתה מגמה להקל (ראוי, לדוגמה, תוספתא דמאי, ג, ד).

כיוון שסופה של השורה הראשונה בחורוות לא שרד, יתכן שיש לשקל את אפשרות לשחזר: "חבר עיר", צירוף הנזכר, בין היתר, בתוספתא פאה פ"ד: "ונותנים אותו לחבר עיר בטובה". בפיירשו, העיר ש' ליברמן בנווגע לכינוי "חבר עיר": "ברם עדין לא נתברר טיבו המדוקיק של חבר עיר, אם הכוונה היא ליחיד או למין ועד העיר, ואפשר שהחבר עיר פירושו כאן ועד העיר, שהיו מכנים תבואה לאוצר שיתפרנסו ממנו עניים בשנות בצורת" (LIBERMAN, תשנ"ג, 190).

בשורה 2 של הכתובת כתוב: "בעשרים ושנים לאדר שנת עשרים ושנים שלם [...]" . אף שהמשך השורה לא שרד, דומה שמדובר בתאריך לשלטונו של הורדוס. עד כה ידועות שליש כתובות יווניות המתוארכות לשנותיו של הורדוס. בראשונה נכתב במפורש שהתאריך הוא לשלטונו של הורדוס, ואילו שתी הכתובות הנוספות מתפרקות באופן זה, אף שהדבר לא ציין בהן במפורש. הכתובת היוונית הראשונה נחרטה על גבי משקולת אבן, והיא נשאת כתובת ובה תיאור לימי של הורדוס. המשקולת נרכשה בשוק העתיקות, ופורסמה בידי '

' משורר (Meshorer, 1970), ותרגומה לעברית:
שנת 32 להורדוס, המלך החסיד, יידי הקיסר,
האורי על השוקים
שלושהמנה.⁷

לדעת משורר, שנת 32 לשלטונו של הורדוס היא שנת 9 לפנה"ס. הנימוק לכך היא הטענה שהורדוס מנה את שנותיו החל משנת 40 לפנה"ס, מבלי להזכיר בשלוש השנים שבהם מתתיתו אנטיגונוס החזיק בשלטון ביהודה בחסותו הפרתיטים.

הכתובת היוונית השנייה נחקרה על גבי לוח אבן. היא התגלתה בחפירותו של בנימין מזר מדרום להר הבית. את כתובות זו ניתן לתרגם לעברית כדלקמן:

שנת 20, לשירותו של הכהן הגדול
[...] פאריס בן אקסון
[...] ברודוס
[...] ר' יצוף

הכתובת מתעדת תרומה שנייתנה בידי אדם שנקרא פאריס (אפשרות אחרת היא לשחזר את השם כ-[ס]פאריס), בנו של אקסון, שהיה, ככל הנראה, יהודי תושב רודוס, למען ריצוף אחת החצרות של הר הבית. תאריך התרומה הוא שנת 20, ללא צין מפורש שמדובר בתאריך למלכותו של הורדוס. בנימין איזק טען שהתיירוך הוא לימי של הורדוס, כלומר לשנת 17/18 לפנה"ס, זאת על-סמך העובדה שככבות נזכר הכהן הגדול, והורדוס הוא

⁷ משורר שחזר את האותיות EU כ-(EU), ותרגומם כ: "the benefactor"; ואילו השחוור (SEBOUS) EU שימושו "pious", הצע בידי אלה קושניר-שטיין, (Kushnir-Stein,) (1995), זאת על-סמך כתובות דומה על-גבי משקולת עופרת שהתגלתה באשדוד. ראו גם דיוינו של גודבלט על כתובות זו (Goodblat, 2009, 134).

המלך היחיד שלט יותר מעשורים שנה, ולא שרת ככהן גדול (אייזק תשמ"ה), וראו גם את דיונו של 134–135 Gooblat, 2009, 134–135).

הכתובת היוונית השלישית פורסמה בידי לאה דיסגני (Disegni, 2005). הכתובת הוטבעה על גבי חישוק ברונזה מן התקופה הרומית, שהושם על צווארו של כלי מדידה, וציינה את מועד ייצורו. את הכתובת הזאת ניתן לתרגם לעברית כדלקמן:

שנת 34 למלכוֹתוֹ, חודש ניסן, (שנת) 24.

על-פי דיסגני, זה תיארוך כפול: התאריך הראשון, שנת 34, מתיחס לשנות שלטוֹנו של הורדוס, ואילו התאריך השני, שנת 24, מונה שנים למןין מאז נצחונו של אוגוסטוס בקרב אקטיאום (תחילהו של מניין זה בשני לסתמבר, שנת 31 לפנה"ס), על מנת להגיע לתיאום בין שני המניינים הללו, יש לקבל את ראשית המניין לשלוֹנו של הורדוס בשנת 40 לפנה"ס; ומכאן שההתאריך בכתובת הוא שנת 7 לפנה"ס.

עד כה לא התגלתה כתובות שמיית ובה תיארוך לימי הורדוס, אך יש להזכיר כתובות ארמיות מונומנטליות מקוטעת שהתגלתה בהורקניה, שאמנם לא מופיעעה עלייה נוסחת תיארוך, אולם הוצע לקשור אותה להורדוס. בקטע ב שורה 3 של כתובות זו כתוב: "[...] לפנָהָן קָדֵם הַר[...]" יוסף נוה, שפרנס כתובות זו, תיארך אותה משיקולים פלאוגרפיים למאה הראשונה לפנה"ס, והציע לשחזר בסוף השורה את המלים: "קדם הַר[קְנוּסָת]", או "קדם הַר[וּדָס]" על-פי אופי הכתובת ותוכנה, שיעיר נוה כי מדובר בכתובת שמקורה בקבור של אישיות חשובה (נוה חשל"ד; וראו גם: גוטפלד, תשס"ג, 46).

יוסף בן-מתתיהו, בספריו "קדמוניות היהודים" (טוו, 380), תיארך את בניית המקדש לשנה ה-18 למלכות הורדוס. לעומת זאת, בספריו "מלחמות היהודים" (א, 401) ציין שישיפוץ המקדש החל בשנה ה-15 למלכוֹתו. החוקרים ששמו לב לחוסר אחידות זו, הציעו שמדובר בשתי שיטות מניין שהיו נהוגות בימיו של הורדוס. לפי השיטה המתועדת ב"מלחמות היהודים", החל המניין בשנת 37 לפנה"ס, השנה שבה סולק מתחתיו אנטיגונוס והורדוס עלה לשלוֹנו; ואילו ב"קדמוניות היהודים" באה לידי ביטוי שיטה כרונולוגית אחרת שהחלה בשנת 40 לפנה"ס, אשר התעלמה משלוש השנים שבhan שלט אנטיגונוס, שכן הורדוס מונה כבר בשנת 40 לפנה"ס, אשר החלה מעתם ורמא.⁸ בהתאם לכך, ניתן לתאריך את מותו של אבי כותב החרות מהורדון לשנת 19/18 לפנה"ס, אם המניין החל בשנת 40 לפנה"ס; או לשנה 15/16 לפנה"ס, אם המניין החל בשנת 37 לפנה"ס. כיוון שהחרות החדש היא כתובת פרטית, מסתבר יותר כי התאריך שצוין בה הוא שנת 16 או 15 לפנה"ס.

לסייע, דומה כי החרות הארמית החדשה שהתגלתה בהורדון היא עדות אפיגрафית ראשונה לציון שייכותו של אדם לחברה. חרוטת זו אף זורה או על דרישתו של המנהג לציין את מועד פטירתו של אדם.

⁸ לדיוון הנוגע לשאלת התיארוך ולביבליוגרפיה בנושא, ראו: Edwards, 1982; Isaac, 1983. וכן: Edwards, 1982, notes 5, 9, 87–88, 89. נראה שהמנין, שהחלה בשנת 40 לפנה"ס, שמש בכתובות הרומיות של הורדוס, ואילו רוב העם השתמשו בחיי ימיום במנין שהחלה בשנת 37 לפנה"ס, שעה שהורדוס אכן החל לשולט ביהודה.

סיכום

מעבר להבדל בשפונות שבהן נכתבו הכתובות, יש גם הבדל חשוב בשיטת הכתיבה. להבדל זה יש שימושות לגבי התאריכים שבהם נכתבו הכתובות. הכתובת הראשונה, היוונית, נכתבת על הטיח עד כשייה רטובה, בעוד החרוטת ארמית, נחרטה על גבי טיח יבש. לפיכך, יש לשער, שהכתובת היוונית נכתבת על-ידי בנאי שהיה עסוק בבנייה החדר, ויתכן שהוא היה חותם להקמת קבבו של הורדוס.

יחד-עם-זאת, הניסיון לפרש כל כתובות בפני עצמה, בהתייחסות לבניין שבו היא נמצאה, מעלה כמה קשיים הקשורים לכתחובות היוונית. כיון שהבניין שימש בתאטרון, עולה האפשרות כי הבנאי היה עסוק בהקמת המאוזוליאום במקומות סמוך ובאזור החדר שבו נכתבת הכתובת היוונית. אולם טרם מצאנו הוכחות כי המאוזוליאום והתיאטרון נבנו בעת ובוינה אחת, כאמור, סביר להניח כי המאוזוליאום נבנה לאחר מכן; מכל מקום, אין לתאריך את המאוזוליאום על סמך כתובות רשלנית זו. אפשרות אחרת היא כי הכתובת היוונית נכתבת כאשר הבנים היו עסוקים בהקמת "אחוזה הקבר" בהרודיון תחתית, וכותב הכתובת עלה לסייע בהקמת התאטרון.

אשר לכתובת הארמית, נראה כי אין כל קשרו בתאריך המזכיר את יום מותו של אבי הכותב, אשר נפטר זמן מה קודם לחיריטת הכתובת. התיאטרון נבנה בסביבות שנת 15 לפנה"ס, כפי הנראה בקשר לביקורו של מרקוס אגריפה בהרודיון. החדר שבו נמצאה הכתובת הארמית נבנה סמוך לתא המלוכתי, והוא היה בעל חשיבות שכן נמצא בו עדויות שהוא קווטט בפאר רב (כגון אלמנט המכיר שעיטר את התקירה). לפיכך, סביר שהחרוטה זו לא נחרטה בשנים שבהן התיאטרון תפקד. נראה שהכתובת נחרטה ככל הנראה בשנים 5-6 לפנה"ס, זמן קצר לפני מותו של הורדוס. בפרק זמן זה שמשו החדרים שנבנו סמוך לתיאטרון מקומות מגוריים ארעיים אשר עסקו בבניית ההר המלאכותי. במהלך בנייתו ההר כoso חדרים אלה בעפר. עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות כי הכתובת נחרטה קודם לכן במהלך אחת ההופעות בתיאטרון, ב*terminus post quem*, ב"שעת שעומום" של אחד הצופים שישב בחדר זהה. נראה כי יש להתייחס למועד המופיע בחירוטת הארמית ב-*post quem*, כלומר לאחר מכן, כותריך שאחריו נכתבת הכתובת, אך אין לדעת כמה זמן לאחר התאריך שנזכר בכתבoted היא אכן נחרטה; מכל מקום, היה זה נראה לא יאוחר משנת 4 לפנה"ס – שנת מותו של הורדוס.

רשימת מקורות

- אופנהיימר א', *תשמ"א*;
- "חבורות שהיו בירושלים", בתוך: א' אופנהיימר, א' רפפורט ום' שטרן (עורכים), **פרקם בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זיכרון לאברהם שליט, ירושלים**, עמ' 190-178.
- אורבק א", *תשכ"ט*;
- "חבר, חברים", בתוך: **האנציקלופדיה העברית**, כרך יז, ירושלים ותל-אביב, עמ' 64-66.
- אייזק ב', *תשמ"ה*;
- "תרומה למקדש הורדוס בירושלים", **ארץ-ישראל**, יח, עמ' 1-4.
- גוטפלד א', *תשס"ג*;
- "חידת מנורת המדרגות למרגלות הורקניה שבמדבר יהודה", **קדמוניות**, לו, עמ' 43-46.

- היגuer, מ', תרצ"א;
 מסכת שמחות. נויארך.
 חכלייל, ל', תשמ"ד;
 "האם שימוש אל"ף-בי"ת במשמעות 'מאגיית' כבר במאה הראשונה לטפירה?", *קטדרה* 31,
 עמ' 27-30.
 ירدني, ע', 2000;
אוסף תעוזות ארמיות, עבריות ונבטיות מדבר יהודה וחומר קרוב, א: התעודות. ירושלים.
 ליברמן ש', תשכ"ט-תשל"ד;
 "לכתובות של גבעת המבתר", בתוך: א"ש רונזטל (עורך), **פרקם: ספר השנה של מכון שוקן**
 למחקר היהדות ליד בית המקדש לרבניים בארץ אמריקה. כרך ב, עמ' 375-380.
 ליברמן ש', תשנ"ג;
תוספתא כפושאה, סדר זרעים, חלק א, ירושלים.
 לרנר מ"ב, תשמ"ו;
 "לחקור הכנויים והתארים: א:ABA", **תעודה: מחקרים במדעי היהדות**, עמ' 93-112.
 נוה י', תשל"ד
 "כתובות ארמיות מהורקניה", **עתיקות**, ז, עמ' 56-57.
 משגב ד', תשס"ב;
 "התפתחות מנהגי זיכרון יהודים בתקופה הרומיית-ביזנטית לאור כתובות הקבורה", בתוך י'
 אשלי (עורך), **מחקרו יהודה ושוואן**, יא, עמ' 123-136.
 פרסטר ג', תשס"ו;
 "למקורות ולמשמעות מנהג ליקוט העצמות (Ossilegium) וקבורתן בארכנות אבן קטנים
 (גולוסקמאות) בקרב היהודים בארץ-ישראל בסוף המאה הראשונה לפסה"נ ובמאה הראשונה
 לס"נ", בתוך: מ' מור ואחרים (עורכים), **לאורייאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה,**
 מוגשים לאורייאל רפפורט, ירושלים, עמ' 539-545.
 רונזטל א"ש, תשכ"ט-תשל"ד;
 "הכתובות מגבעת המבתר", בתוך: א"ש רונזטל (עורך), **פרקם: ספר השנה של מכון שוקן**
 למחקר היהדות ליד בית המקדש לרבניים בארץ אמריקה, כרך ב, עמ' 335-373.
 Allegro J.M., 1979;
The Dead Sea Scrolls and the Christian Myth. London, pp. 235-240.
 Avigad N. & Sass B., 1997;
Corpus of West Semitic stamp seals. Jerusalem.
 Ben-Ami D. and Tchekhanovets Y., 2008;
 "A Greek Abecedary Fragment from the City of David", *PEQ*, 140, pp. 195-202.
 Cotton, H.M. and Geiger, J. 1989;
Masada II, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Report: The Latin and Greek Documents. Jerusalem.
 de Vaate A.J.B., 1994;
 "Alphabet-Inscriptions from Jewish Graves", in: J.W. van Henten & P.W. van der Horst
 (eds.), *Studies in Early Jewish Epigraphy.* Leiden. pp. 148-161.
 Di Segni L., 2005;
 "A Roman standard in Herod's kingdom", *Israel Museum Studies in Archaeology*, 4, pp.
 23-46.

- Edwards E., 1982;
 "Herodian Chronology", *PEQ*, 114, pp. 29-42.
- Eshel E., 2000;
 "3. KhQOstracon", in: S. J. Pfann et al., *Qumran Cave 4: XXVI, Cryptic Texts and Miscellanea, Part 1* (DJD 36). Oxford, pp. 509-512.
- Fitzmyer, J.A. and Harrington D.J., 1978;
A Manual of Palestinian Aramaic texts, Rome.
- Goodblat D., 2009;
 "Dating Documents in Herodian Judaea", in: D.M. Jacobson and N. Kokkinos (eds.), *Herod and Augustus: Papers Presented at the IJS Conference, 27st-23rd June 2005*. Leiden and Boston, pp. 127-154.
- Ilan T., 2002;
Lexicon of Jewish names in Late Antiquity; Part I: Palestine 330 BCE – 200 CE., Tübingen.
- Kushnir-Stein A., 1995;
 "An Inscribed Lead Weight from Ashdod: A Reconsideration", *ZPE*, 105, pp. 81-84.
- Macalister R.A.M., 1912;
Excavation of Gezer: 1902-1905 and 1907-1909. London. Vol. II.
- Meshorer Y., 1970;
 "A Stone Weight from the Reign of Herod," *IEJ*, 20, pp. 97-98.
- Milik J.T., 1961;
 "Textes hébreux et araméens", in: P. Benoit, J.T. Milik & R. de Vaux, *Les grottes de Murabba'át*, (DJD 2), Oxford.
- Naveh J., 1986;
 "A Medical Document or a Writing Exercise? The So-Called 4QTherapeia", *IEJ*, 36, pp. 52-55.
- Puech E., 1980;
 "Abécédaire et liste alphabétique de noms hébreux du début du IIe s. A.D.", *RB*, 87, pp. 118-126.
- Sokoloff M., 2002;
A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period. 2nd edition, Ramat-Gan.
- Testa E., 1972;
Herodion IV: I graffiti e gli ostrac. Jerusalem.
- Yadin Y. & Naveh J., 1989;
 "The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions", in: *Masada I: The Yigael Yadin Excavations 1963-1965. Final Report*, Jerusalem, pp. 1-68.